

Наталія Ковальчук

Символіка стародавнього християнського храму

Natalia Kovachuk

The symbolism of the ancient Christian church

The symbolic of the ancient Christian church in semantic context is a place of union of Christians and a model of the world, which is directed to the road of salvation. An importance place of understanding of the ancient church symbolic is the interpretation of interior and exterior symbolic of the church architecture.

Keywords: symbolic, symbol, ancient Christian church, exterior symbolic of church, interior symbolic of church

Символіка стародавнього християнського храму в семантичному контексті розглядається як місце зібрання вірних та модель світу, спрямованого на шлях спасіння. Важливе значення для розуміння символіки стародавньої святині має інтерпретація символіки зовнішньої та внутрішньої архітектури храму.

Ключові слова: символіка, символ, стародавній християнський храм, символіка внутрішньої архітектури храму, символіка зовнішньої архітектури храму

Прийняття християнства привело до ідеологічного утвердження символічного світобачення в культурному житті Київської Русі. Відтоді символіка набуває автономно-культурного значення як особлива сфера досягнення абсолюту. В цьому сенсі аналіз підвалин культури Київської Русі передбачає передусім розкриття світу символіки стародавнього християнського храму. З'ясування цього питання має велике значення для розуміння сутності стародавньої християнської святині, її місця в духовному житті віруючих.

Існують фундаментальні наукові видання, присвячені храмовій архітектурі. Йдеться насамперед про роботи С. Аверінцева, Н. Никитенко та інших науковців, які вивчали символіку Софії Київської, книгу Д. Степовика про Києво-Печерську лавру тощо. У працях відомих російських учених П. Флоренського та Є. Трубецького розглядається символіка ікони як одного з найважливіших атрибутів церкви. Проте в сучасних науко-

вих дослідженнях відсутній цілісний аналіз символіки християнського храму. Заповнити цю прогалину і є метою пропонованої статті.

У багатьох храмах Київської Русі можна чітко окреслити головну для всіх них ідею. Підґрунтя для її визначення становить семантика церкви. По-перше, християнська святиня є «місцем Господнім» – місцем перебування Бога і контакту з Ним. По-друге, це місце зібрання вірних для поклоніння та молитви. Храм як місце Господнє та місце зібрання вірних є водночас моделлю світу, що спрямований на шлях спасіння. Звідси й символіка корабля (ковчега), на якому віруючі можуть спастися.

Давньоруська церква, як кубічна, так і чотирикутна, постає образом світу, де кожна її стіна символізує одну з чотирьох сторін світу й водночас певну сферу церковного життя. Згідно з біблійними оповідями, східна сторона храму є сфера світу – Країна живих і місце райського блаженства. Таке розуміння символіки східної сторони, власне, і пояснює нам, чому давні християни робили вівтар, перед яким вони молилися, на схід. Цим вони засвідчували, що прихід Христа – це схід Сонця правди. Вівтар храму в уявленні тогочасних вірян сполучався з райською сферою.

Якщо схід – це «країна живих», місце «райського блаженства», то захід – країна нібито вмираючого сонця, сфера темряви, скорботи, смерті, сфера вічної оселі мертвих, що мріють про воскресіння. Відомо, що й у греків підземне царство Аїда розташовувалося на заході. На стародавніх географічних картах ми також знаходимо відомості, що захід – це сфера пекла. Відповідно до таких поглядів, у Візантії виникає звичай ховати померлих на західному боці. Ця традиція пізніше з'явилась і в Київській Русі, на що вказують пам'ятки сакральної архітектури в Києві, Новгороді, Володимирі та інших містах.

Архітектурний тип середньої частини храму – це її чотири стіни, чотири паруси та купольне покриття. Символіка зовнішніх та внутрішніх стовпів має деякі відмінності. У духовному сенсі стовпами Церкви звалися святі, котрі були її засновниками. Тому на внутрішніх стовпах храмів Київської Русі зображені святителі, святі воїни, мученики. Над капітелями чотирьох головних стовпів розміщені зображення чотирьох євангелістів. Свв. Матей, Марко, Лука та Йоан з їхніми Євангеліями розташовані в кутах, у парусах, – так візуалізується існування чотирьох сторін світу. Через зображення євангелістів віє дух Божий. Прообразами їхньої Благої вісті є херувими. Таким чином у символічному значенні стін

і стовпів храму з'єдналися три образи храму: перетворюючого – стовпи Раю, домобудівничого – стовпи Церкви (її святі), та береженого Богом – репрезентація ангельських сил. У цей спосіб храм проголошується тим першопочатком, що має панувати у світі.

Проте храм репрезентує те небесне майбутнє, яке кличе до себе, але якого поки що не існує. Думка ця знайшла своє втілення в сакральному зодчестві Київської Русі. І у своїй внутрішній, і в зовнішній архітектурі куполи церков виражають ту саму ідею. Внутрішня архітектура церкви – це ідеал храму, який охоплює світло і в якому перебуває сам Бог, за його межами нікого нема. Тому тут купол становить собою вищу межу всесвіту, ту небесну сферу, де царює Саваоф. Зовні, над святинєю, є інше, дійсне небесне склепіння, котре нагадує, що вище ще не досягнуте земним храмом. Для його досягнення потрібен новий підйом, нове горіння, – ось чому зовні той самий купол набуває динамічної форми, яка загострюється доверху полум'ям. Як бачимо, між зовнішнім і внутрішнім існує повна гармонія. Через це видиме зовні горіння небо сходить на землю, проходить у храм і стає тут його завершенням, де все земне закривається рукою Господа, благословляючого з темно-синього склепіння.

Така ідея зреалізована в давньому новгородському храмі Святої Софії (XI ст.). У цій церкві живописці неодноразово намагалися зобразити благословляючу десницю Спаса на головному куполі. Однак проти їхнього бажання виходила рука, стиснута в кулак. Згідно з легендою, роботу врешті-решт призупинив голос з неба, який заборонив виправляти зображення й наголосив, що в руці Спасителя затиснений сам град Великий Новгород: коли розправиться рука – місто загине.

Чудовий варіант тієї самої теми виявляємо в Успенському соборі у Володимирі-на-Клязьмі: там на стародавній фресці, яка написана Андрієм Рубльовим, зображені «праведниці в руці Божій» – багато святих, котрі затиснені в могутній руці на вершині небесного склепіння. До цієї руки зі всіх кінців тягнуться праведники, яких зверху і знизу кличуть сурмою ангели.

Над чотирма стінами головної частини церкви підноситься купол, подібний до неба над землею. У поганських храмах стародавнього Сходу, Єгипту, Греції та Риму люди молилися під відкритим небом. З появою купола в храмах Київської Русі на нього було перенесено уявлення про Бога-Вседержителя. Це знайшло своє відображення в іконографії.

Суттєву роль у семантиці церковних куполів відіграє їхня кількість – числова символіка розкриває ерархію ладу небесної сфери. Один купол знаменує єдність Бога; два – відповідають двом іпостасям Ісуса Христа; три – знак Святої Трійці; чотири – нагадування про чотирьох євангелістів та розповсюдження ними Христової віри на чотири сторони світу; п'ять – знак Господа Ісуса Христа і чотирьох євангелістів; сім знаменують сім таїнств Церкви, сім дарів Святого Духа, сім Вселенських соборів; дев'ять показують зв'язок з образом Богородиці, Цариці небесної Церкви, яка складається з дев'яти чинів ангелів та дев'яти чинів праведників, тринадцять – знак Ісуса Христа та Його апостолів, двадцять п'ять – знак апокаліптичного бачення престолу Святої Трійці та двадцяти чотирьох старців, або похвала Святій Богородиці, тридцять три – число земних років життя Спасителя людства. Тринадцять куполів у Софійських соборах Києва та Новгороду символізують втілену Премудрість (Софію) Христа та Його дванадцяти апостолів.

Цікаве з цього боку дешифрування числової символіки собору св. Софії Київської, здійснене дослідницею аналізованої нами проблеми Н. М. Никитенко². Оскільки храм, як і молитва, є засобом спілкування з Богом, то на купольну композицію потрібно дивитися як із землі – знизу, так і з неба – зверху. Цей собор був збудований на основі візантійської хрестокупольної системи, де в центрі міститься головний купол, до якого приєднуються хрестоподібно розміщені склепіння. Між раменами хреста локалізуються інші дванадцять куполів, що складають два ряди: перший – чотири середніх куполи, другий – вісім малих. Відтак купольна композиція по-різному сприймається з різних сторін храму: із заходу – сім куполів, зі сходу – п'ять, із півночі й півдня – по шість. П'ять куполів символізують Христа і Вселенську церкву. В універсальному символізмі цифра «п'ять» означає духовну квінтесенцію, яка творчо діє на матерію.

Західний фасад із центральним порталом вказує на вхід до святині, над якою сім куполів – символ церкви як дому Премудрості, яка стоїть на семи стовпах. Число «сім» є символом Діви Марії – земної Церкви, що об'єднує собою земне і небесне, духовне і тілесне. Єдність земної Церкви та небесної виявляється у сходженні з неба Премудрості, що показано через ерархічне пониження куполів від центрального (великого) до чотирьох середніх та восьми малих, де один – символ Бога, чотири – це всі

кінці світу, освячені Його словом, вісім – знак освячення як укладення союзу з Богом. Цифра «вісім» найбільш наближена до людей, тому має в собі ідею входження Бога в церкву. Це положення ілюструється багатьма прикладами з Біблії. Знаємо, зокрема, що вісім днів тривало освячення Єрусалимського собору, на восьмий день приносили немовля до храму, символом спасіння людства є родина Ноя, котра складалася з восьми осіб, а Ноїв ковчег символізує Церкву, де всі отримують спасіння.

Характерним є співвідношення чисел у купольній композиції Софії Київської (в її західній частині) – сім і вісім. Сім куполів видно із землі, а вісім – з неба. Число «вісім» – це символ загального воскресіння. Згідно з біблійною концепцією часу, сьомий день – день абсолютного спокою, день спогадів про творіння світу. Це час історії спасіння, який есхатологічно здійснюється через дні Месії. У зв'язку з такою есхатологією, виникає ідея Дня Господнього, дня месіанського звершення, як дня восьмого, що переборює сакраментальну седмицю, вийшовши за сакральну межу. Так восьмий день стає першим, початком урятованого й оновленого світу. Тому поєднання чисел сім і вісім у купольній композиції західної частини Софії Київської можна розглядати як вираження віри в заміну старого новим, закону – благодаттю.

На думку Н. М. Никитенко, ідея нового Єрусалиму втілена і в інтер'єрі Софії³. Сакральне число 12, котре є символом Небесного Єрусалиму, архітектура собору репрезентує в цілій низці варіацій. Це і 12 хрещатих стовпів центрального ядра храму, які нагадують 12 основ Небесного Граду, і 12 аркових прорізів центральних аркад, що асоціюються з 12 єрусалимськими брамами.

Та найважливіше те, що числом 12 вимірюються основні розміри церковної споруди. Периметр 12x12 футів (або 3,75x3,75 м) мають більшість просторових елементів, з яких складається планова структура собору. 12 футам дорівнює внутрішній радіус центральної апсиди. Та сама величина є в основі конструктивної системи перекриття будови на трьох вертикальних рівнях: у п'ятах арок нижнього ярусу, під хорами на рівні підлоги та в п'ятах малих арок над хорами.

На числі 12 базуються також горизонтальні та вертикальні поділи собору. Відповідає новозавітному Єрусалиму і пропорційне співвідношення головних величин центрального ядра храму, якому надавалося сакральне значення: у Граду Божого довжина, широта і висота рівні – це 29 м, або приблизно 94 грецьких фути.

Центральний п'ятинефний об'єм Софії Київської має кубічну форму. Таку ж форму мало Святе святих Єрусалимського храму, спорудженого за типом Мойсеєвої шкіни Заповіту. За словами апостола Павла, Христос «прийшов із більшою і досконалішою шкінією» (Євр. 9, 11), яку він освятив своєю кров'ю.

Оскільки храм Соломона є образ Єрусалиму як Церкви, в семантиці архітектурних форм Софії Київської переплітаються поняття Священного Граду (Раю), храму (сакральної споруди) та Церкви (громади вірних), що характерно і для текстів Святого Письма. Відтак архітектура собору відтворює не тільки числову символіку Небесного Храму, але і його розміри, які є сакральними величинами, що освячені авторитетом новозавітного Одкровення.

Так, ширина фасадів собору (55 м) відповідає довжині нового Єрусалиму (144 лікті, один лікоть дорівнює 38,18 см)⁴. З цією величиною не випадково пов'язана саме ширина будівлі: вона орієнтована по двох головних фасадах – східному й західному. Останній, з центральним входом і вежами, сприймається як міська стіна з вежами та головними брамами Небесного Єрусалиму.

Число плит – 12 – також у межах концепції нового Єрусалиму. Тут можемо погодитися з викладеною в літературі гіпотезою про зв'язок цієї кількості архітектурних елементів з поділом християнського календаря на 12 місяців⁵. Однак цілком можливо й те, що ці 12 плит, які обрамляють сакральну зону храму, символізують дерево життя. Воно росте по боках вулиці Божого Граду і дає кожний місяць свій плід.

Символіка архітектурних форм давніх храмів позначена літургійним рухом від заходу до сходу, від минулого до майбутнього. Так, наприклад, під боковими фасадами Софії Київської, які ведуть із заходу на схід, розташовані шість куполів, що означають здійснення часу, спрямування Церкви до остаточної перемоги. Для Церкви (як для громади, так і для кожної людини) це перемога духу над плоттю, намагання уподібнитися Творцеві, який шість днів творив світ, на шостий створив людину і дав їй найвищий дар – дух.

Голову Церкви тримає Христос, а шию – апостоли. Зсередини ший купола зображено апостолів, над ними вміщені образи вищих чинів небесних сил – херувимів і архангелів, як-от на розписі в Новгороді купола церкви Спаса, виконаному Феофаном Греком. Усі ці зображення,

включаючи євангелістів, з їхніми символами (орлом, левом, тільцем, ангелом) і Спасом Вседержителем на куполі відповідають описові небесного престолу. У Володимирі, в Дмитрієвському соборі XII ст. на простінках шиї, всередині, розташовані розписи чинів новозавітної та старозавітної Церкви. Зовні в рослинному орнаменті подаються символічні звірі та птахи.

Тут ми зустрічаємося з пізнанням храму зовні в таємних знаках того, що зсередини розкрито в іконописних образах («птахи – це символи праведних душ»⁶; «для позначення чинів ангельських сил використовують символи лева, вола, коня, орла»⁷). Таке співвідношення зовнішніх та внутрішніх зображень у загальному ладі символіки храмової архітектури Київської Русі збігається з уваленням давніх християн про те, які істини віри можуть бути відкриті поганам, а які мають залишатися таємним знанням для посвячених. Отже, можна зробити висновок про символічне значення шиї як архітектурної форми храмового верху – це представлення небесної Церкви через апостолів, пророків, архангелів, херувимів, серафимів.

Вікна шиї – це світ вчення Церкви, простінки – чини святих, карниз, що увінчує шию, – небесні сили. Те саме спостерігаємо в християнському образотворчому мистецтві, на стародавніх фресках і мозаїках Візантії та Київської Русі. Там у зображеннях сфер космосу різні спіралі, хвилеподібні лінії й інші знаки позначають небесні сили та різні форми їхніх дій.

Цікава семантика вікон храму Київської Русі. Вікно – це його око, яке дає сонячне світло. Згідно із світоглядом святих отців, Церква отримала небесне світло Божої Благодаті через посередництво ангельських сил. Святий Діонісій Ареопагіт, пояснюючи значення ангелів⁷, стверджував, що саме вікна й символізують ангельські сили, які дають світло Божих осяянь і охороняють храм від проникнення в нього духів темряви. Із зовнішньої сторони лиштва вікон теж має символічний сенс.

Важливою є також символіка форм вхідного порталу й ганку. Тут коло знаків пов'язане з трьома аспектами: по-перше, з необхідністю прочан духовно приготувати себе до входу в Божий храм; по-друге, з тим благословенням Божим, яке отримує прочанин при вході; по-третє, з тими дарами Божими, котрі мають місце при богослужінні.

Ікона над входом віщує про початок стояння перед Богом і Його невидиму присутність. Вхідний портал широко відкритий назустріч лю-

дям, які ідуть до храму, і нагадує нам слова з Біблії: «Входьте вузькими воротами, бо просторі ворота і широка дорога ведуть до погибелі, і багато хто йде ними. А вузькі ворота і тісна дорога ведуть у життя, і мало тих є, хто знаходить їх» (Мт 7, 13–14). Аналізуючи живописні орнаменти та знаки на перспективних профілях порталу, можливо з'ясувати дуже складне й тонке розуміння шляху душі людини до храму.

Таким чином, узагальнимо, що символіка давньої церкви відображає історіософічну тенденцію, яка ставила своїм завданням усвідомлення глобального руху вселенської історії, від творення світу до його кінця, в контексті історії свого народу. Для зрозуміння сутності символіки християнського храму необхідно проаналізувати семантику його зовнішньої та внутрішньої архітектури.

¹ Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: историческая проблематика. – К., 1999. – С. 188-190.

² Там же. – С. 191-193.

³ Большаков Л. Н. Метрический анализ древнерусских храмов XI-XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная литература X - первой половины XII в. – Москва: Наука, 1988. – С. 84.

⁴ Пугачева Н. Т. София Киевская как источник реконструкции модели мира древнерусской культуры // Отечественная мысль эпохи средневековья (историко-философский очерк): сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 123.

⁵ Уваров А. С. Христианская символика. – Москва: Типография Лиснера и Собко, 1908. – С. 157.

⁶ Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии. – Санкт-Петербург: Глаголь, 1997. – С. 67.

⁷ Там же. – С. 38-39.